

IV. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕЯКІ РОЗДУМИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОЕКТУ «СКІФСЬКИЙ ШЛЯХ»

На підставі попередніх досліджень скіфських пам'яток Орільсько-Самарського межиріччя зроблено висновок стосовно розташування «Скіфського шляху» у VI–V ст. до н. е. у межах лівобережного Передостепу.

Ключові слова: скіфи, курган, культура, переселення, поховальна обрядовість.

И. Ф. Ковалева

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ И РЕКОМЕНДАЦИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ПРОЕКТА «СКИФСКИЙ ПУТЬ»

На основании предыдущих исследований скифских памятников Орельско-Самарского межуречья сделан вывод о местонахождении «Скифского пути» в VI–V вв. до н. э. в границах левобережного Предостепья.

Ключевые слова: скифы, курган, культура, переселение, погребальная обрядовость.

I. F. Kovaleva

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

SOME REFLECTIONS AND RECOMMENDATIONS RELATIVELY PROEKT «SCYTHIAN WAY»

On the basis of previous studies of Scythian monuments of Orel-Samara area, the author makes the conclusion about location of the “Scythian way” in VI-V centuries BC in the borders of the left-bank Forest-steppe region.

Key words: Scythians, burial mound, culture, resettlement, funeral rites.

У 2013 р. було прийнято рішення про проведення українською (м. Дніпропетровськ) та азербайджанською сторонами спільних робіт із пошуку археологічних свідчень існування «Скіфського шляху», котрим мало б відбудуватися переміщення скіфських кочових племен, після їх повернення з передньоазійських походів та недовгого перебування на Кавказі і у степах Передкавказзя, до Північного Причорномор'я, на територію сучасної України. Час цієї події визначається кінцем VII – початком VI ст. до н. е., їй присвячена широка історіографія [8, с. 124–130; 9].

У загальних рисах скіфська історія VII ст. до н. е. визначається військовим перебуванням скіфів у Передній Азії та Закавказзі, що підтверджується писемними джерелами та знахідками речей скіфського типу [2]. На території Азербайджану це є низка курганів та поховань у ґрунтових могильниках; подібні до них відомі у Південній Осетії та Грузії. Спільною рисою досліджених у них різнокультурних поховань є наявність в інвентарі скіфських наконечників вістрів, мечів-акінаків, предметів кінської упряжі [1].

Наприкінці VII – на початку VI ст. до н. е., після повернення скіфів, що зазнали поразки у Передній Азії, у Передкавказзя, у північнокавказьких степах формується центр Скіфії. Про це свідчить безпрецедентна концентрація унікальних за розмірами, складністю конструкцій та багатством супутнього інвентарю поховальних пам'яток – курганів, в яких були поховані військові ватажки – скіфські «царі». Але вже до кінця VI ст. до н. е., як відзначає В. Ю. Мурзін, «скіфське населення Північного Кавказу залишається немов відрізане від іншої скіфської території у Північному Причорномор'ї» [8, с. 97]. Це викликає активізацію скіфських військових загонів, яка виявилася у процесі «переміщення ядра Скіфії зі східних районів до Північного Причорномор'я», що підтверджується кількістю відкритих тут скіфських пам'яток кінця VI–V ст. до н. е. [8, с. 101].

У світлі вищесказаного мета заявленого проекту «Скіфський шлях» має полягати у пошуку археологічних реалій – скіфських пам'яток межі VI–V ст. до н. е., що підтверджують переміщення основного скіфського масиву з Передкавказзя на територію Придніпров'я, і позначають напрямки шляху, котрим воно відбувалося.

Метою нашого дослідження є аналіз відомих на даний момент скіфських пам'яток регіону з позицій встановлення їх приналежності до часів скіфської архаїки та перспективності прив'язки до можливих векторів переміщень, які діяли в той час. Критеріями були визначені: А – присутність у поховальному обряді та інвентарі ознак та предметів, що знаходять відповідності у пам'ятках північнокавказького «центру»; Б – засноване на них датування; В – ступінь концентрації схожих за першими двома ознаками пам'яток у визначених районах.

Географічне положення на обох берегах Дніпра, на межі природних зон Лісостепу та Степу, відкритість для пересувань як у меридіональному, так і, що особливо важливо для нашої теми, широтному напрямках, яка забезпечувала широкі можливості міграцій зі Сходу, є важливими факторами, які визначали специфіку давньої історії регіону.

На межі бронзового та раннього залізного віків (X–IX ст. до н. е.) вигідне географічне становище та оптимальні природно-кліматичні умови набули особливо важливого значення у зв'язку з глобальними змінами клімату, що викликали багатовіковий рух на захід, у тому числі в степи південної України, азійських номадів – киммерійців та скіфів. Залишаючи проблемні питання походження, корінної території формування, історії подій і т. д. за скіфською історіографією, зупинимось на тих із них, котрі безпосередньо стосуються очікуваної участі вчених Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара в проєкті «Скіфський шлях».

Говорячи про скіфські кургани Дніпропетровської області, насамперед необхідна їх повна інвентаризація. Територія Дніпропетровської області складає 31 900 кв. км. За розрахунками, які наводить С. В. Полін, імовірна кількість курганів усіх історичних епох на її території коливається в межах від 40 до 50 тисяч [7, с. 197]. У монографії «Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья», що вийшла у 1986 р., на території Дніпропетровської області в її правобережній частині враховано 67 курганных груп з похованнями скіфського часу, в лівобережній – всього шість [15], що явно розбігається з кількістю досліджених на даний час.

Звідси випливає висновок: необхідна ревізія всіх видів джерел з метою укладення реального реєстру досліджених скіфських пам'яток Дніпропетровської області, бажано – із виділенням територіальних груп. Подібна робота була виконана поки що лише для скіфських пам'яток, досліджених у процесі робіт новобудовних експедицій: Орджонікідзевської, Київської та Дніпропетровського університетів, Верхньотарасівської експедиції Інституту археології НАН України. Всього враховано 57 скіфських поховань у лівобережних районах області і 482 – в курганах Правобережжя [14]. Між тим, за спостереженнями С. В. Поліна, чисельність скіфських курганів у районі м. Орджонікідзе «высотой от полностью уничтоженных распашкой до 9 м» дорівнює 300 [7, с. 197].

На даному етапі можна впевнено вести мову про скіфську приналежність лише розкопаних курганів, оскільки точні критерії виділення скіфських насипів серед інших все ще є проблематичними. Напрацьований у ході більш ніж півторавікової практики дослідження великих скіфських курганів досвід, у найповнішому вигляді узагальне-

ний в працях Б. М. Мозолевського, вимагає від дослідника спостережливості, більше того – інтуїції. У плані сказаного, безсумнівний інтерес має зміст 4-го розділу монографії Б. М. Мозолевського та С. В. Поліна [7, с. 236], в котрому у співвідносному плані розглядаються насипи бронзового віку та скіфські кургани.

Типова для них висота та крутизна схилів знаходять пояснення у спільності прийомів будівництва насипу та застосованих будівельних матеріалів, у даному випадку – дернових блоків та глиняно-дернових вальків. Наводяться випадки, коли насипи бронзового віку у формі т. зв. товстої могили при висоті 10 м і більше відповідали насипам скіфської знаті (Висока Могила у Запорізькій, Ряба – у Дніпропетровській обл.). Однією з ознак великих, так званих царських, курганів вважається сплюснений майданчик на вершині насипу, але автори відзначають, що немає впевненості у початковості саме такої їхньої форми, до того ж науці відомі також «гострі» скіфські насипи (Солоха, Гостра Могила).

Рядові скіфські кургани, що піддавалися систематичному розорюванню, візуально не відрізняються від курганів бронзової доби, оскільки характерна для останніх кільцева западина навколо насипу, пов'язана із вибіркою ґрунту при його спорудженні, нівельована. Сьогодні їх виділення засновується, переважно, на зосередженні навколо лідируючого скіфського насипу у так званих курганних полях (Нікопольському, Кам'янському), а також на речових знахідках на поверхні. Присутність каменю також не може слугувати ознакою для їх розмежування.

Висновок: украй необхідне проведення цілеспрямованої розвідки не лише зі зняттям планів курганних груп і т. д., але й повною фіксацією особливостей будівництва насипів, що вимагає залучення спеціалістів. Виходячи з особистих спостережень, перспективними, з точки зору виявлення нових скіфських пам'яток, є археологічно слабо вивчені Верхньодніпровський та Криничанський райони, що в давнину входили до зони Правобережного Передstepу. У Лівобережжі – це Новомосковський район і ті, що межують із ним, а також південний схід Присамар'я та басейн р. Вовчої.

Виходячи із завдань, що стоять перед виконавцями проекту «Скіфський шлях», у пошуку аргументів для обґрунтування існування останнього на території Дніпропетровської області, доцільно зосередити зусилля на виявленні та дослідженні пам'яток часів скіфської архаїки – кінця VI–V ст. до н. е. Картографування відомих нам поховань цього часу вказує на зосередження їх основної частини в Орільсько-Самарському межиріччі та зандровій зоні лівого берега Дніпра.

У монографії В. Ю. Мурзіна, що вийшла у 1984 р. [8, с. 13–15, 21–28], серед пам'яток VII – початку VI ст. до н. е. з Дніпропетровської області названо лише три: поховання 4 кургану 3 групи VIII,

здійснене у дерев'яній гробниці, впушеній у насип бронзового віку, з інвентарем часів перебування скіфів у Передкавказзі [6, с. 113–114] та два поховання Нікопольського курганного поля, за часом близьких Прикубанським [8, с. 15]. Список пам'яток VI–V ст. до н. е. нараховує вже 15 пам'яток, з котрих шість знаходяться в Орільсько-Самарському межиріччі [8, с. 26–29]. Ще п'ять скіфських поховань того ж часу та району не увійшли до роботи В. Ю. Мурзіна. Загальна кількість скіфських пам'яток часів архаїки із району, що цікавить нас, вже в 1979 р. складала 11 поховань [6, с. 15–16].

Зараз їх список має бути розширеним за рахунок поховань, відкритих у процесі робіт археологічної новобудовної експедиції ДНУ. Скіфські пам'ятки лівобережних районів відповідають нашим уявленням щодо часу скіфської архаїки, що дозволяє розглядати Орільсько-Самарське межиріччя як територію первинного освоєння скіфами північностепового дніпровського Лівобережжя.

За територіальною ознакою лівобережні скіфські поховання об'єднані у двох групах. Перша – самарська, до якої відносяться Підгороднянські [6, с. 111–115] та Олександрівський кургани [4, с. 11–14], що знаходяться у нижній течії р. Самари та її правій притоки р. Кільчені, а також Великомихайлівські кургани на р. Вовчий та її притоці р. Кам'янці [12, с. 115–125].

Друга група – орільська, характеризується значною кількістю та територіальним розпорощенням скіфських курганів, для котрих пропонується виділення Новопідкряжського [6, с. 116–117] та Дмухайлівського [16] курганних некрополів та поодиноких насипів у сс. Минівка, Пролетарське та м. Перещепине [10]. Виключний інтерес становить ранньоскіфське поховання в кургані бронзової доби біля с. Шандрівка, яке супроводжувалося рідкісною родосько-іонійською амфорою [11, с. 117].

Оскільки вищеперераховані поховання є опублікованими та орієнтуються на краєзнавчий характер даного видання, обмежимося їх сумарною характеристикою, залишаючи осторонь обов'язкові для археологічних робіт деталі.

У хронологічному відношенні поховання розподіляються таким чином. До початку VI ст. до н. е. віднесено п'ять поховань: Спаське, гр. XI, кург. 3, пох. 3; Новопідкряж, гр. I, кург. 1, пох. 7; Підгородне, гр. VIII, кург. 3, пох. 3; Шандрівка, гр. III, кург. 1, пох. 1; Великомихайлівка, гр. I, кург. 1, пох. 1.

Пам'ятки кінця VI–V ст. до н. е.: Олександрівка (Учгосп), кург. 6, пох. 1; Підгородне, гр. V, кург. 11, пох. 1; гр. X, кург. 1, пох. 1; кург. 6, пох. 1; кург. 7, пох. 1; Перещепине, гр. I, кург. 2, пох. 2, 3; Пролетарське, гр. XXX, кург. 13, пох. 1; Минівка, гр. XVIII, кург. 2, пох. 1; Бузівка, гр. XIX, кург. 4, пох. 4; Бузівка, гр. XXI, кург. 1,

пох. 1; Дмухайлівка, гр. I, кург. 7, пох. 1; кург. 8, пох. 1; кург. 12, пох. 2; Новопідкряз, гр. II, кург. 3, пох. 1; Прядівка, гр. IV, кург. 3, пох. 1; гр. VI, кург. 1, пох. 1; Великомихайлівка, гр. I, кург. 3, пох. 1; Богуслав, гр. I, кург. 10, пох. 2.

Таким чином, загальна кількість досліджених археологічною новобудовною експедицією Дніпропетровського університету в Орільсько-Самарському межиріччі поховань часів скіфської архаїки – 24, з котрих для 22 було зведено кургани. Якщо до наведеного списку додати випадкові знахідки часів скіфської архаїки, такі як кам'яне блюдо із Орчика, бронзові трипетельні псалії із зруйнованого поховання біля Царичанки та ряд інших знахідок останнього часу, кількість поховань VI–V ст. до н. е., враховуючи суцільне обстеження території, є абсолютно переважаючою в Орільсько-Самарському межиріччі.

Сучасна висота скіфських насипів варіюється у межах від 3,9 м (кург. 11 Підгороднянської групи) до 0,7–0,5 м; всі вони входили до курганних груп доби бронзи. Будівельним матеріалом слугував чорнозем; там, де це вдалося простежити – шари дернових вальків. В основі насипу кургану 13 групи 5 поблизу м. Підгороднє знаходився кільцевий вал із вийнятої під час риття рову глини висотою 1,5 м та шириною 3,5 м з проходом зі східної сторони; відсипка валу проводилася одночасно з риттям могили. Викиди материкової глини з основних могил в інших курганах менш значимі та мають дугоподібну форму. Ущільнюючі грязьові обмазки та сліди їх опливання не зафіксовані, що, можливо, пов'язано із характером місцевих ґрунтів. Наявність ровів навкруги насипів зафіксована у двох випадках; у них були знайдені кістки бика, вівці та дикого кабана.

Абсолютну більшість основних поховань проведено у могилах підквадратної форми розмірами від 2,7 x 2,4 м до 6,4 x 6 м глибиною до 4,5 м. Для більшості могил встановлена присутність дерев'яного одно- або дворядного перекриття, рідше – сліди облицювання стін ями деревом зі слідами дії вогню (Підгороднє, гр. VIII, кург. 3, пох. 7). У кургані 7 Підгороднянської X-ої групи зафіксовані стовбури, що лежали радіально і раніше входили до конусоподібної будівлі. В Олександрівському кургані скіфське поховання 1 було впущене з рівня вимостки діаметром 11,5 м, яка складалася зі стовбурів, що утворювали концентричні кола; товщина окремих стволів досягала 0,6 м. Вимостка пов'язана з могилою основного, повністю пограбованого поховання, з якого походить наконечник стріли раннього – цимбальського – типу, що дозволило датувати поховання VII ст. до н. е. та віднести його до кіммерійських. Однак не виключеною є його ранньоскіфська приналежність.

Поховання в кургані 13 Підгороднянського могильника здійснене у дощатому «гробовищі» довжиною 3 м, шириною у головах 1,2 м, у ногах 0,9 м; в Олександрівському кургані – у видовбаній дубо-

вій колоді довжиною 2,65 м, шириною у головній частині 0,85 м, у ногах 0,38 м. Кришкою слугувала друга половина розколотого уздовж дубового стовбура.

Супутній інвентар є характерним для військових поховань. Незважаючи на пограбування більшості могил, мечі було знайдено у 9 похованнях, списи – у 5, набори стріл, найбільший з котрих становить 179 вістрів, – у 18 похованнях, бойові ножі – у 5. У чотирьох похованнях засвідчена присутність захисного пластинчатого обладунку. У похованні Олександрівського кургану він представлений повним комплектом – від шолома до поножів [6]. Імовірно, таким же був обладунок із пограбованого поховання 3 кургану 2 біля м. Перещепине. У семи похованнях знайдені предмети кінської упряжі. Поховання коня у могилі мало місце в кургані 11 групи V біля м. Підгородне.

Із поховання 1 кургану 2 групи XVIII біля с. Минівка походить бронзовий казан раннього типу з горизонтально розташованими петлеподібними ручками. Присутність казана у пограбованому похованні кургану 11 групи V біля м. Підгороднього підтверджує наявність його заповнення у вигляді просочених мідними окисами землі та костей жереб'яти й вівці. Бронзові казани у військових похованнях зустрічаються вкрай рідко, що може свідчити про соціальну значущість похованих.

На користь запропонованого хронологічного визначення скіфських пам'яток Орільсько-Самарського межиріччя свідчать властиві їм основні ознаки ранньоскіфського поховального обряду (грунтова могила великих розмірів, дерев'яні конструкції, що підлягали спаленню, поза та орієнтація, які надавалися похованим, використання фарби-реальгару). Встановлена відсутність поховань часів ранньої скіфської архаїки району у катакомбах знаходить підтвердження у засвідченому для інших територій абсолютному переважанні ґрунтових могил відносно інших типів поховальних споруд.

Для більш пізнього часу ця ознака набуває іншого, етнографічного, значення, об'єднуючи скіфів Орільсько-Самарського межиріччя зі скіфським населенням лівобережного Лісостепу. Присутність виключно чоловічих військових поховань зближує пам'ятки Орільсько-Самарського межиріччя з Посульськими курганами, котрі В. А. Лялінська інтерпретувала як дружинні некрополі VI–V ст. до н. е., що заповнювали «...промежутки между эпохой окончания переднеазиатских походов и временем келермесских курганов, с одной стороны, и периодом появления массового количества скифских курганных захоронений с гробницами в виде катакомб в степной полосе Северного Причерноморья – с другой» [3, с. 181]. Поділяючи дану точку зору, вважаємо одночасні Посульським кургани Орільсько-Самарського межиріччя залишеними скіфами раннього етапу їхньої історії, пов'язаного із переміщенням із Передкавказзя на територію сучасної України.

Зосередження пам'яток VI–V ст. до н. е. у зандровій зоні та межиріччя рік Орілі та Самари, включаючи їх притоки, свідчить на користь їх знаходження на давньому шляху, пов'язаному із пограниччям Лісостепу, що вів зі сходу та північного сходу до дніпровських переправ. Обумовлене оптимальними природними умовами та прагненням запобігти небезпекам відкритих степових просторів, переміщення лівобережним Передстепом (термін, що позначає давній кордон степової та лісостепової зон) засвідчене з доби неоліту, активно використовувалося у енеоліті – бронзовому віці [5, с. 4; 13, с. 8, 118–122], і ним же могли рухатися передові скіфські загони.

Абсолютне переважання у досліджених курганах військових поховань свідчить на користь саме такого сценарію первісного освоєння території Придніпров'я скіфами, які відчували у межах північнокавказького центру тиск надлишку населення та життєву потребу в оволодінні ресурсами землеробського населення південного Лісостепу. З метою перевірки запропонованої гіпотези необхідно продовжити розкопки у визначеному районі на сучасному дослідницькому рівні, бажано – із залученням спеціалістів різних профілів.

Бібліографічні посилання

1. **Виноградов В. Б.** Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время / В. Б. Виноградов. – Грозный, 1972.
2. **Дьяконов И. М.** История Мидии / И. М. Дьяконов. – СПб., 2008.
3. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья / В. А. Ильинская. – К., 1968.
4. **Ковалева И. Ф.** Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» / И. Ф. Ковалева, С. С. Волкобой // Курганные древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Днепропетровск, 1978 – С. 4–31.
5. **Ковалева И. Ф.** История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите–бронзовом веке : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / И. Ф. Ковалева. – К., 1987.
6. **Ковалева И. Ф.** Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья / И. Ф. Ковалева, С. Е. Мухопад // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1979. – С. 112–124.
7. **Мозолевский Б. Н.** Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К., 2005.
8. **Мурзин В. Ю.** Скифская архаика Северного Причерноморья / В. Ю. Мурзин. – К., 1984.
9. **Мурзин Ю. В.** Скифская проблема глазами автора / В. Ю. Мурзин. – К., 2014.
10. **Мухопад С. Е.** Новые материалы скифского времени из Приорелья / С. Е. Мухопад // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Д., 1981. – С. 88–93.
11. **Мухопад С. Е.** Расписная родосско-ионийская амфора из кургана у села Шандровка в Приорелье / С. Е. Мухопад // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Д., 1988. – С. 110–118.

12. **Мухопад С. Е.** Скифские архаические погребения на р. Волчьей / С. Е. Мухопад // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1984. – С. 115–128.

13. **Ромашко В. А.** Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко. – К., 2013. – 592 с.

14. **Струкуленко А. С.** Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. ХХ ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Струкуленко Анастасія Степанівна. – Д., 2011.

15. **Черненко Е. В.** Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья / Е. В. Черненко, С. С. Бессонова. – К., 1986.

16. **Шалобудов В. Н.** Раскопки курганов у с. Дмухайловка / В. Н. Шалобудов, А. В. Андросов, С. Е. Мухопад // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н. э. – Д., 1983. – С. 19–28.

Надійшла до редколегії 09.07.2014

УДК 930.1(477.63/.64)

А. С. Струкуленко

*Дніпропетровський коледж ракетно-космічного машинобудування
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

СКІФСЬКІ ПАМ'ЯТКИ РЕГІОНУ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Висвітлено історію досліджень скіфських пам'яток Дніпропетровської області, а також внесок окремих діячів у їх виявлення та вивчення. Проаналізовано діяльність експедицій, що працювали в регіоні.

Ключові слова: скіфські пам'ятки, історія дослідження, новобудовна експедиція, Дніпропетровська область.

А. С. Струкуленко

*Днепропетровский колледж ракетно-космического машиностроения
Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара*

СКИФСКИЕ ПАМЯТНИКИ РЕГИОНА: ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Рассматривается история исследований скифских памятников Днепропетровской области, а также вклад отдельных деятелей в их выявление и изучение. Проанализирована деятельность экспедиций, работавших в регионе.

Ключевые слова: скифские памятники, история исследований, новоостроенная экспедиция, Днепропетровская область.